

Cigányság és iskola

AMBRUS PÉTER

A rendkívül szerteágazó és több oldalról is megközelíthető problémakörnek csak egy szegmensével foglalkozunk. Egyetlen kérdéscsoportot próbálunk – rendkívül elnagyoltan – körbejárni: az iskola civilizációs szerepét a legnagyobb magyarországi kisebbség körében. A magyarországi (egyébként soknemzetiségű) társadalomtól való tartós különélés és az ebből fakadó civilizációs szakadék a XIX. sz. második felére valamelyest csökkent. E kijelentés helyes értelmezéséhez azonban tudnunk kell a következőket: ennek csak egyik (nem is leglényegesebb) oka a cigányság életmódjának ekkorra eső lassú átrendeződése; a valódi ok a magyar társadalom azon rétegeinek befülledtsége és elszegényedése, amelyekkel a cigányság egyáltalán kapcsolatba kerül. Ezek a rétegek természetesen társadalmi hierarchia legalsó szintjeit jelentették.

Az 1860-as évekre a cigányság többsége tartósan letelepül, kétnyelvűvé, sőt egy részük magyar anyanyelvűvé válik. Ez azonban csak lehetőség, hiszen az alapvetően paraszti társadalomba betagozódni nem tudnak, falvakon kívüli, elkülönített településeken laknak. A kiegyezést követő polgárosodási folyamatok beindulása a civilizációs szakadékot hihetetlen gyorsasággal és oly mértékben szélesíti ki, hogy szinte áthidalhatatlanná válik vagy száz évre. A paraszti társadalom ugyanis elmozdul a polgárosodó civilizáció felé, ami az írni-olvasni tudás általánossá válásával jár. Evvel a magyar társadalom minden rétege bekapcsolódik a kultúra és műveltség olyan köreibé (szempontunkból itt most lényegtelen, milyen szinten), ami az írásbeliséghez kötött. Ez alapvetően új civilizációs szokást teremt: a művelődést. (Szemben az orális népi kultúra elsajátításával, ami tradicionálisan „öröklődik”, hagyományozódik.) Ez minden rétegre és nemzetiségre igaz – kivétel a cigányság. Az általános tankötelezettség bevezetése (1868) után a beiskolázási mutatók igen pregnánsan jelenítik meg a társadalom többsége és a cigányság közötti távolságokat.

Ha most nagyon röviden összefoglaljuk az utóbbi száz év minket érdeklő statisztikai adatait, akkor ezt nemcsak azért tesszük, mert mindmáig a legrészletesebb és leghasználhatóbb cigány összeírás épp száz éve készült (1893), hanem mert a napjainkig tartó problémák és fejlődési tendenciák így ragadhatók meg a legjobban. Az 1893-as összeírás szerint a magyarországi cigányok száma 280 ezer fő, ami az összlakosság (15.200.000) 1,8 %-a. A cigányok túlnyomó többsége Erdélyben (mai Románia) és a Felvidéken (a mai Szlovákia) él. A jelenlegi magyar határok közötti számuk mintegy 80.000 fő, s ezen területen már ekkor Borsod, Hajdu, Szabolcs, Baranya és Heves megyében élnek a legtöbben. Az össz cigányság 90 %-a tartósan letelepedett, 38%-uk magyar, 30%-uk cigány és 24,5%-uk román anyanyelvű. A mai Magyarországon a magyar anyanyelvű cigányok aránya 65% (de pl. a Duna-Tisza közben ez 81%). A cigány lakosság 95 %-a (!) analfabéta. A tanköteles (6-14 év közötti) cigánygyerekek 70%-a soha nem járt iskolába (összehasonlításként: a mai Magyarország területén a tanköteles gyerekeknek kb. 12-13%-a nem járt iskolába). A századforduló utáni adatok alapján a beiskolázási mutatók még rosszabbak: ezek szerint a cigánygyerekek mindössze 10%-át iskolázzák be (becsült adat, ti. a tanköteles cigánygyerekek száma ismeretlen). A két szám összevetése alapján a lemorzsolódás (kimaradás) arányát kb. 50%-ra tehetjük. Azaz a cigánygyerekek mintegy 15%-a jut el az elemi 4. osztályig és ezeknek mintegy 40%-a a 6.-ig. Ezek az arányok a 70-es évek második feléig nem igen változnak. A társadalom többsége és a cigányság közti távolságra utal már pusztán az a tény is, hogy a tanköteles korosztályok

létszáma végig rendkívül bizonytalan becsléseken alapszik. Valójában soha senki sem tudja pontosan a magyarországi cigányok számát, miközben a cigányság mélységes bizalmatlansággal viseltetett (részben viseltetik ma is) az iskola intézménye iránt; azt büntető hatóságnak tekintve.

Az 50-es évektől kezdve a beiskolázási mutatók ugyan javulnak, a minőségi mutatók azonban romlanak. Döntő fordulat, hogy ekkortól kezdve kerülnek az iskola falain belülre – tanítási problémaként – a civilizációs különbségekből adódó konfliktusok. Az iskola a civilizációs konfrontációk nyílt terepévé vált. Mindemelett a 70-es évek közepéig az iskolaköteles gyerekek „felderítésénél” és a beiskolázási mutatók javításáért is hatósági-adminisztratív küzdelem folyik. Csak a 70-es évek utolsó harmadára oldódik meg a beiskoláztatás problémája.

1971-ben készült az eddigi egyetlen reprezentatív (vagyis nem teljeskörű), de a cigányság helyzetét minden oldalról körbejáró vizsgálat (*Kemény I. et al.*). Ezek szerint a magyarországi cigányok összlétszáma 320 ezer fő, azaz a lakosság 3,2%-a. Budapesten él kb. 25 ezer fő, vidéki városokban kb. 44 ezer fő és falun 250 ezer fő. Vagyis a cigányok túlnyomó többsége (78,5%-a) ekkor vidéken él.

Csak a tárgyalásmód logikai befejezése kedvéért közöljük a mai megoszlásokat; előrebocsátva, hogy különböző kutatók részkutatásai alapján összeállítható becslésekre hagyatkozhatunk. Ezek szerint a cigányság összlétszáma ma 450-500 ezer fő. Budapesten él mintegy 75-85 ezer fő, a vidéki városokban mintegy 80 ezer fő és vidéken kb. 300-350 ezer fő. Vagyis a cigányság többsége (kb. 60-65%-a) ma is falun él. Ebből következik, hogy a cigányság civilizációs hátrányai leküzdésének legfőbb iskolai színtere a falusi iskola.

Még egyszer emlékeztetni szeretnék arra, hogy témánknak csak igen szűk szegmensét vizsgáljuk, nem foglalkozunk az időközben megváltozott letelepülési formációkkal, a cigányság munkaerőpiacra történő beáramlásával vagy avval a lassú, de biztos differenciálódással sem, ami a 80-as évek végéig a cigányságon belül végbe ment stb. A cigányok beiskoláztatási problémáinak megoldódása és – úgy ahogy – iskolán belül maradásának előfeltételei közül a fent említettekén túl, két mozzanatot emelnék ki: 1. az iskolába járás egyre több generáció számára vált természetes (ha nem is kellemes) állapottá, így ma már elfogadott civilizációs szokásként rögzült, 2. a 80-as évekre a cigány gyerekek számára is általánosan hozzáférhetővé vált az óvoda, ami némi kompenzációt jelentett az iskolai hátrányoknál.

A cigányság a 70-es évek második felétől fokozatosan beépült az iskolarendszerbe. A folyamat 1990 körülre befejezettnek tekinthető. Ez az integráció azonban részleges és nem jelent rendszeres iskolába járást.

A cigányságnak az iskolai rendszerbe való betagozódása épp akkor gyorsul fel és épp akkor fejeződik be, amikor az alsósintű magyar közoktatási rendszer válsága felgyorsul (70-es évek közepe), illetve amikor a bomlás és átalakulás periódusába kerül (napjaink). Tekintettel arra, hogy a cigányok többsége az utóbbi 3-4 évben kiszorult a munkaerőpiacról és egy szűk rétegén kívül újra rohamosan távolodik a társadalom többségének kulturális-civilizációs értékrendjétől, ma az óvodai-iskolai rendszerben való megmaradásuk szinte az egyetlen esély arra, hogy – az itt megszerezhető magatartás-, érték- és kulturális mintákkal és ismeretekkel – alkalmassá váljanak a jelenlegi válság átvészelésére, úgy, hogy közben nem szakadnak le végérvényesen a többségi társadalomról.

Céloztunk már rá, hogy a tömeges iskolába kerülés a civilizációs problémákat sajátos oktatási-nevelési problémákká transzformálta. Ezeket a magyar iskolarendszer mind ez ideig nem hogy megoldani, de megfelelően kezelni sem tudta. A központi tantervi követelmények merev „törvényi” jellege semmiféle, még kísérleti lehetőséget sem adott a cigányság civilizációs elmaradását figyelembe vevő didaktikai próbálkozásoknak. Ezek hiányában az iskolák különböző taktikai fogásokra kényszerültek, illetve kényszerülnek ma is. A legelterjedtebbek a következők: tartósan alsó tagozatban tartani és így hamarabb szabadulni a gyerekektől; ún. „c” osztályokba (mai néven felzárkóztató osztályokba) szegregálni és a „tantervi minimum” oktatásának örve alatt 8. után – gyakorlatilag képzetlenül – kibocsátani őket. A cigánygyerekek óvodába áramlása szülte az iskolaérettiséggel kapcsolatos taktikákat, melyek közül elsősorban a visszatartás és a kisegítő iskolába küldés terjedt el.

Az iskolarendszer – anélkül, hogy a benne dolgozók többsége számára tudatosult volna – a 70-80-as évek nagy demográfiai hullámának köszönhetően funkcióváltáson ment keresztül. Nevezetesen: az oktató iskolából számonkérő iskolává vált. (A gyengébb iskoláknak még ehhez sem volt erejük.) Az iskola már csak az elsajátítandó ismeretek követelményrendszerét volt képes közvetíteni a szülői háttér felé és ereje kimerült abban, hogy értékelni (osztályozni) tudta: vajon a gyerek kulturális háttere mennyire képes megfelelni a „tantervi törvényben” foglaltaknak. Az iskola nemhogy a tudásszintek közötti különbségeket nem volt képes úgy-ahogy kiegyenlíteni, hanem épp ellenkezőleg, osztályzatokkal és bizonyítvánnyal szentesítette és legalizálta a társadalmi rétegek közötti kulturális különbségeket; biztosítva evvel a társadalmi elit felé vezető utat egy szűk réteg számára, miközben gondosan elzárta azt a többség elől. Ezt a célt szolgálta az iskolarendszer strukturális átalakítása is, kezdve a községi iskolák jó része – előbb felső, majd alsó tagozatának – megszüntetésével (körzetesítés), folytatva a szakmunkásképzők mobilitás szempontjából holtvágányra állításával, a technikumok felszámolásával, a felsőoktatás felé zsákutcás szakközépiskolák létrehozásával és a gimnáziumok egy részének megszüntetésével stb. Ezenközben az általános iskolai pedagógusokat képző oktatási intézményrendszer is – legalább részben – átstrukturálódik és, a pedagógusok anyagi-társadalmi presztizsének hihetetlen devalválódása következtében, a munkába álló pedagógusok szakmai színvonala ijesztően zuhan. (Különösen az egyre fontosabbá váló alsó tagozatban.) Nemcsak az iskolák differenciálódnak és jelölik ki egy egész életre tanulói túlnyomó többségének útját, de megjelennek azok az oktatási programok is, melyek didaktikai mezben már az elemi első két osztályában eldöntik és kijelölik generációk egész sorának társadalmi helyét. (Differenciált oktatás.)

Az „eredmény” nem sokáig várat magára. A 80-as évek elejére már a Művelődési Minisztérium is kénytelen elismerni, hogy az általános iskolát végzettek mintegy 30%-a fél- („funkcionális”) analfabéta. Ennek egyik eredménye (sok más mellett), hogy a szakmunkásképző, szakmunkások képzése helyett írni-olvasni tanít, a gimnáziumokba kerülőknek viszont 70-75%-a biztosan bekerül a főiskolákra és egyetemekre. (Nem foglalkozunk vele, csak jelezzük: az itt ismertetett folyamatok fő gerjesztője a 70-es évek elején eldöntött ipari-gazdasági koncepció, ami a technológiai fejlesztés helyett hosszú távon is az olcsó, kvalifikálatlan munkaerőre épít. Ennek újjáteremtése – miután a természetesen utánpótlás, beleértve a cigányságot is, a 70-es évek végére elfogyott – elemi igény.)

Ilyen háttér mellett kell értelmeznünk a cigányság iskolázottsági és műveltségi szintjét. (Ugyanúgy, mint eddig, általános adatokkal dolgozunk, függetlenül attól, mekkora színvonalbeli különbségek vannak pl. a budapesti és községi iskolák stb. között.) A magyarországi cigányok 16-70 év közötti népességének ma inkább 95 mintsem 85%-a analfabéta vagy félanalfabéta. Minden rendelkezésre álló adat ezt támasztja alá. Az 1971-es reprezentatív felmérés szerint az akkori 15-70 év közötti cigány népesség 40%-a soha nem járt iskolába. Empirikus tapasztalataik szerint az 1-7. osztályt végzettek gyakorlatilag félanalfabétáknak minősíthetők, de még ha mi kedvezőbbnek ítéljük az iskolák minőségi munkáját és azt mondjuk: a csak 6 osztályt végzett cigány fiatalok túlnyomó többsége és a 7-8 osztályt végzettek 40-50%-a félanalfabéta, arányuk még akkor is 54%. Azaz az analfabéták és félanalfabéták aránya 94%. Rendelkezünk két, a cigány tanulók körében végzett teljeskörű felméréssel is. (*Műv. Min. 1957/58., illetve 1970/71.*) Ezek szerint az 1957/58-as tanévre beiskolázott cigány tanulók száma 28 ezer fő. 27,5%-uk (7 700 fő) osztályozhatatlan volt, tartós hiányzás miatt. A beiskolázottak többsége az 1. és 2. osztályból kimaradt. 12%-uk (3 200 fő) jutott el a felső tagozatig, és legalább 60%-uk biztos nem jutott túl a 6. osztályon. Nagy valószínűséggel mintegy 5%-uk végezte el a 8. osztályt. Ezt valószerűsíti 70/71-es felmérés is, ahol a cigány tanulók (59 600 fő) 56%-a túlkoros volt, 30,8%-a jutott el felső tagozatba, de a 8. osztályba már csak kb. 9%-uk. (Vagyis az 1970/71-es tanévben iskolába induló 15.016 fő elsős cigány gyerek közül 1979-re kb. 1000 gyerek fejezte be a 8. osztályt. A félanalfabétizmus mutatóinak ismeretében elmondható: a beiskolázott 15 ezer gyerek közül 1979-ben legfeljebb 500 (de inkább kevesebb) fő tud folyamatosan, a szöveget is megértve olvasni és írni. A 80-as évek fent ismertetett folyamatait figyelembe véve semmi okunk feltételezni, hogy ezek az arányok

pozitív irányba változtak volna, sőt. Tudomásul kell venni, hogy a ma általános iskolába járó cigány gyerekek szüleinek kb. 95%-a – ilyen vagy olyan módon, de – analfabéta.

Mindezek ellenére pozitív tendenciaként kell értékelnünk azt a tényt, hogy a cigányság differenciálódásának egyik következményeként egyes rétegei számára a tudás értékékként kezd jelentkezni és gyerekeiket megpróbálják továbbtaníttatni. Ez előbb-utóbb egy cigány értelmiségi réteg kialakulásához vezethet. (Ma ilyen rétegről nem nagyon beszélhetünk, hiszen számuk a legoptimistább becslések szerint sem éri el a 150 főt.) Az is tény, hogy az általános iskolát sikeresen befejezők egy részének műveltségi színvonala meglehetősen magas és megalapozott, ami lehetővé teszi számukra, hogy a középfokú oktatási intézményeken belül sikeresen megmaradhassanak, illetve növekszik továbbtanulási esélyük időtartama akkor is, ha nem tanul azonnal tovább. A pozitív tendenciák körébe sorolható a cigány népi kultúra fontosságának felismerése és tudatos felvállalása. Ez a cigány identitástudat megerősödését vonja maga után és az oktatásba való beemelésé didaktikai funkciókkal bírhat. Azaz közvetítő szerepet játszhat a középosztályi igényekhez mért oktatási módszerek és értékek valamint a cigányság általános kulturális szintjén megvalósítható oktatási lehetőségek között.

A demográfiai hullám levonulásával megteremtődtek annak feltételei, hogy az iskola visszanyerje eredeti funkcióját és oktasson, megvalósítsa a valóban differenciált oktatást, azaz sokkal többet foglalkozhasson az arra rászorultakkal. Az óvoda iskolaelőkészítő szerepének fokozatosabb, és a túlzásúfoltóság megszüntével jóval hathatósabb funkciói lehetnének.

Az iskoláskorúak csökkenő létszáma mellett az iskoláknak egyre inkább anyagi érdekévé válik, hogy a tankötelezettség idejére a cigány gyerekeket (is) iskolában tartsák. Hosszabb távon a jelenlegi érdekeltségi rendszer nem működő elemei működőképessé tehetőek. A tendenciákat ismerve a nemzetiségi fejkvóta „megszerzése” a talponmaradás talán egyetlen esélyét fogja jelenteni sok iskolának. Ma az oktatási intézmények nagymérvű átstrukturálódása folyik. Az állami (önkormányzati) iskolák jó része a minőségi és ezáltal az anyagi versenyből kiszorulva – szinte bizonyosan – ún. szegény iskolává fog válni, vagy már azzá is vált. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy az alsóbb néprétegek és így a cigányság oktatási intézményei is elkülönülnek és tartósan leválnak az általános oktatási rendszerről. A folyamat – a társadalmi átrétegződések ismeretében – megállíthatatlannak látszik, még ha az iskolák egy része kétségbeesve küzd is ellene.

A kép minden pozitív tendencia ellenére nem túl biztató. Ettől függetlenül az iskolák érdekeltsége és a cigányság iskola ellenes attitűdjének fokozatos eltűnése reményt adhat annak a minimális célnak az elérésére, hogy a cigány gyerekek többsége iskolában tartható legyen legalább 14 éves korig; és végre megtanuljanak írni-olvasni. Ehhez azonban az egyre inkább leszakadó és önmagukba záruló cigány közösségeken is érdekeltté kell tenni. A minimális (iskolában elsajátítható) műveltségi szint t.i. nem elsősorban szubjektív óhaj; ennek kemény gazdasági feltételei vannak. Az államnak valamilyen formában anyagilag is kompenzálnia kell azt, hogy elvonja az iskoláskorú gyerekeket a családokat anyagilag kisegítő funkcióitól és ezzel fokozza ezen rétegek megélhetési nehézségeit. Itt most nem az oktatás költségeiről beszélünk (amit melleleg ezeknél a rétegeknél szintén állami szinten kell biztosítani), hanem arról a veszteségről amit a 8-10 év feletti gyerekek kiesése jelent a megélhetésért folyó küzdelemben.

Csak egy széleskörű elemi szintű műveltségi bázis teszi lehetővé, hogy beindulhasson az iskolai rendszeren belüli felfelé mozgás és a közép, illetve felsőfokú végzettségűek száma ne csak nőjön, de a cigányság részére kamatozhasson is. Tudomásul kell venni, hogy míg a cigányság 95%-a gyakorlatilag analfabéta, addig akárhány cigány származású értelmiségi legyen is, cigány mivolta vagy öntudata ellenére éppolyan fényérvnyi távolságra lévő értelmiségi lesz, mint mindenki más. Ugyanakkor mégiscsak többet tehet saját népéért, mert jobban elfogadják. Egyúttal követendő példaként szolgálhat és így a kultúra megszerzésének inspirálójává válhat a cigányság körében.